In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi

ALWAYS THE BEST

[illegible]

New ANKIT®

II

LONG BOOK

PRADEEP SALES CORPN.
PSC
169 B. Jeewan Nagar
Ashram New Delhi-14
Ph.: 6846518

Name ____________________
Class ____________________
Subject ____________________

Page 160

Price Rs. 13.50

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

Digitized by eGangotri and Sarayu Trust

206 [illegible]

Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रयोजनवती लक्षणामुपपादयति

भयाक्रान्तानां जनानां "कुन्ताः प्रविशन्ति" इति वाक्ये कुन्तयुक्तजनानां प्रवेशे तात्पर्यात् प्रवेशनक्रियायां कुन्तानामन्वयस्य बाधितत्वेन कुन्तशब्दस्य कुन्तयुक्तपुरुषे लक्षणा भवतीति।

कुन्तानां तैक्ष्ण्यप्रतीतिरेव प्रयोजनम्। अत इयं प्रयोजनवती लक्षणाऽभूत्। कुन्तफलं लोहनिर्मितमत्यन्तं तीक्ष्णम्। अतः कुन्तधारिभ्यः प्राणभयम् आसीत् सैनिकेभ्यः, इत्येतं बोधयन् कुन्त-इत्यादिप्रतीतिः प्रयोजनम्। अतो लक्षणेयं प्रयोजनवती जाता। इत्थं "गङ्गायां घोषः" इति स्थले प्रवाहे घोषाश्रयत्वस्य बाधितत्वेन गङ्गापदेन ~~सम्बद्धे तीरे~~ सम्बद्धतीरं लक्षितं भवति। अर्थात् प्रवाहरूपशक्यार्थस्य सामीप्यसम्बन्धेन सम्बन्धितीरस्य बोधो लक्षणया भवति। गङ्गापदार्थप्रवाहगतस्य उत्कृष्टशैत्यपावनत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। अत इयमपि प्रयोजनवती लक्षणाऽभूदिति।

"गौर्वाहीक" इति स्थले गोपदस्य गोसदृशे लक्षणा, गोग-तजाड्यमान्द्यधर्मौ लक्ष्यतावच्छेदकः। गोवाहीकेन तादात्म्यबोधो न फलम्। यद्यपि गवाभिन्नो वाहीको विद्यते इत्येतादृश-गवाभेदो वाहीके बाधितो विद्यते, वाहीकस्य गोभिन्नत्वात्, इत्यतः कथं ग्राम्यभेदबाधे निश्चितवत्यभेदज्ञानं कथं स्यादिति? इति चेत् समाधत्ते — यदिदमभेदज्ञानं व्यञ्जनावृत्तिजन्यम्। व्यञ्जनाजन्यज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाऽभावात्। इदं ज्ञानमभेदज्ञानमाहार्यं भवति। शब्दजनिताभेदस्य गोऽभिन्नप्रतिसन्धानकालिकत्वात्। तात्पर्यज्ञान — गोशब्देन एवं वाहीकशब्देन गोत्ववाहीकत्वरूपभेदस्थानी धर्मी उपस्थापितवन्तौ, येन वाहीके ~~[illegible]~~ गोभिन्नोऽस्ति इति ज्ञानं भवति। ~~अतो~~ गौः अतो गोभेदवान् वाहीको गव्यभेदवान्।

इत्थं यज्ज्ञानं तत् बाधज्ञानकालिकेच्छाजन्यम्। अत आहार्यमिति, बाधज्ञानकालिकेच्छाजन्यज्ञानस्य आहार्यत्वात्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

"गङ्गायां घोषः" इति स्थले तीररूपलक्ष्यार्थे शैत्यपावनत्वादिरूपप्रतीतिर्भवतीति प्रयोजनवत्या लक्षणाया उदाहरणं दत्तं। यत्र केवलं लक्षणया तीररूपार्थप्रतीतौ सत्यां शैत्यपावनत्वार्थप्रतीतिः व्यञ्जनाद्वारा भवति। यत्र स्थले लक्षणायाः एव जलप्रवाहवृत्तौ ~~[illegible]~~ च मुख्यार्थोऽभिधीयते गङ्गा स्रवति गङ्गा प्रवाहविशिष्ट-मतीतमिति इत्येतादृशप्रवाह-तीरयोः लक्ष्यते। तद-नन्तरं ~~[illegible]~~ व्यञ्जनाद्वारा प्रवाहनिकटस्य शैत्यादिरूपस्य ज्ञानं भवतीति।

"गौर्वाहीकः" इति स्थले एव (गौः) इति गुणादृश्य-गुणवत्त्वसम्बन्धेन लक्षणया ~~[illegible]~~ गौपदस्य अर्थाभेदः गौतुल्यार्थः ~~[illegible]~~ वाहीके विधीयते। अत्रैव धर्मसम्बन्धात् लक्षणा आश्रीयते विधते।

"काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्", इति वाक्ये शक्ति, इत्यत्र स्थलेषु स्वधटितत्वसम्बन्धः स्वीकार्यः।

न च गङ्गापदस्य शैत्यादिविशिष्टतीरे लक्षणा क्रियताम्, शैत्यादिप्रतीत्यर्थं व्यञ्जना इति स्वीकार्या इति चेत् न, प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे असम्भवात्। ज्ञानस्य विषयः अन्यो भवति प्रयोजनम् अन्यत् भवति। अत्र प्रथमक्षणे गंगाप्रवाहस्य तीरे सम्बन्धज्ञानम्, द्वितीयक्षणे लक्ष्यार्थस्य तीरस्य ज्ञानम्, तृतीयक्षणे प्रवाहनिष्ठशैत्य-त्येतादृशधर्मभेदज्ञानं, चतुर्थक्षणे शैत्यपावनत्वादिधर्मवत्तीरम् इति ज्ञानम् इति। एवं क्रमभावित्वेन युगपत् ज्ञानं न सम्भवति, अनुभवविरुद्धत्वात् — अतः आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशे — आह — ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्। अर्थात् ज्ञानस्य विषयः अन्यो भवति, तथा ज्ञानस्य प्रयोजनं भिन्नं भवति।

लक्षणाज्ञानस्य विषयस्तटम्। तटस्य सम्बन्धेन तटे विषये गङ्गापदस्य लक्षणा भवति। इत्यादि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

गंगापदेन तटरूपार्थस्य कथनस्य किं प्रयोजनमिति? "गंगायां घोषः" इति वाक्यादेव तटस्य बोधसम्भवादिति चेदेवं नहि गंगापदार्थे जलप्रवाहे वर्तमानस्य शैत्यादेः अतिशयस्य तटे प्रतीतिर्न स्यात् । "गङ्गातटे घोषः" इति वाक्ये तु जलप्रवाहे एव घोष इति बोधो न भवतीति । अपि तु गङ्गां प्रति सन्निहितो घोष इति । अतो गङ्गागतस्य शैत्यपावनत्वादि-शब्दस्य प्रतीतिस्तटे भवतीति प्रयोजनं सिद्ध्यति ।

लक्षणया तु शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतटस्य बोधो न सम्भवितुमर्हतीति, यतोहि लक्षणाविधानेनैव घोषस्य आधाराधेयभावसम्बन्धस्य उपपन्नत्वात् । अन्वया-नुपपत्ते लोकेन अविरोधे शैत्यपावनत्वादिकमपि लक्षणया बोधयितुं शक्यते इति? न च तात्पर्यविषयीभूता या शैत्याद्यतिशयादि प्रतीतिः प्रयोजनम्, तस्य ज्ञानस्य विषयः शैत्याद्यतिशयसमेतविशिष्टतटे लक्षणाबलेन तात्पर्यविषयत्वमवगन्तुं शक्यते इति चेन्न । न केवलं शैत्यपावनत्वप्रतीतिरेव प्रयोजनं लक्षणायाः अपितु सुंदरीत्वा गङ्गातटे निवासः । तत्र गावः उदक-स्य पानं, तत्र वायोः सेवनमित्यादि प्रयोजनं प्रतीयते । तथा च विविधानि गमनादीनि तत्र तत्र वे-धर्मप्रसक्तत्वे लक्षणा स्यात् । इत्यन्यानि तथा आरोप्यन्ते शैत्यपावनत्वादेन, ज्ञानातिशयावरत्वेन, मनोरञ्जनादि-कारकत्वरूपेण च प्रसक्ततटे लक्षणायाः प्रयोजनं आपा-द्यते, इत्येवं रीत्या उक्त वैलक्षण्यादोषप्रसक्तिः प्रत्युक्ता ।

अनेकस्या प्रयोजनानामनेकत्वेन तत्रैकत्वा-विधानस्य दुर्निरूपत्वात् । एवं रीत्या किं अपेक्षितं-लक्षणायां नियन्त्रितं न भवतीति ।

यद्यपि शैत्यपावनत्वप्रतीतिप्रयोजनं व्यञ्जनाया विषयो भवति, तदपि पक्षे वस्तु बोधनं वैचित्र्यस्य न प्रतीयते । लक्षणा राजते तदा लक्षित्वप्रयुक्त न भवतीति । अथवा लोकसिद्धतिशयप्रयोजने

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

योऽन्वियति, न तु भेद आविशयते। अतो न काचिदप्यतिशयोक्ति रलङ्कारौ।

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥

अस्य पद्यस्यार्थः — हे सखे! भवता बहु उपकृतम्, अत्र विषये किं वक्तुं शक्यते, सौजन्यमपि उत्तमतया प्रकाशितम्, एवमेव सदा कुर्वन् त्वं हे भव! शतं वर्षाणि जीवी भव।

अत्र वैपरीत्यलक्षणया उपकृतपदस्यापकारे लक्षणा विहिता। एतदनन्तरमुपकारोत्पद्यमानाधिक्यस्य अपकाररूपलक्ष्यार्थे प्रयोजनव्यञ्जनया अभेदज्ञानं जायते, ततः उपकारगतबहुत्वं लक्ष्येऽपकारे भासते। इदं च मम द्वितीयव्यञ्जनावृत्त्या गम्यमिति।

अत्र श्लोके लघुमञ्जूषाग्रन्थे लक्ष्यतावच्छेदकं च आधिक्यत्वं व्यङ्ग्यम्। इदमत्र — तस्य उपलक्षितम् — तथाहि — अपकारातिशयमाधिक्यत्वेन प्रत्याय्यते इत्यस्ति। यल्लघुमञ्जूषायाः कलाटीकायां आधिक्यत्वं व्यङ्ग्यम् इति यः पाठः न समीचीनं लगते। यथा गङ्गापदस्य तीरे लक्षणया अनन्तरं (गङ्गापदार्थस्य तीरे प्रयोजनव्यञ्जनया) अभेदज्ञानं भवति, अर्थात् गङ्गाप्रवाहाभिन्नं तीरमिति ज्ञानात् प्रवाहधर्माः तीरे भासते। ततः द्वितीयव्यञ्जनावृत्त्या शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिर्भवति। गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं मध्ये अभेदज्ञानं (गङ्गाप्रवाहाभिन्नं तीरमिति) आहार्यरूपेण भवति। एवमत्र उपकृतपदस्यापकाररूपार्थे लक्षणायाः पश्चात् उपकारोत्पद्यमानाधिक्यस्य अपकाररूपलक्ष्यार्थे च अभेदज्ञानं भवति, प्रयोजनव्यञ्जनया इत्थम्, उपकारगतं बहुत्वं भवति आधिक्यत्वेनापकारे भासते, इति आधिक्यत्वमतिशयात्मकमेव वक्तुं शक्यते इति। अत अपकारातिशयरूपो व्यङ्ग्यो द्वितीयव्यञ्जनागम्य इति।

वैयाकरणाचार्यैरुक्तम् "गौर्वाहीकः" इति स्थले गोवाहीकयोः जाड्यमान्द्यादिगुणवाचकानाम् गोगतजाड्यादिरूपेण लक्ष्यते। तत्र गोपदे लक्ष्ये

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शक्यार्थस्य गोः सौरभेयस्थानात् गोगतजाड्यमान्द्यादिजडत्व-
स्यार्थात् जडत्वातिशयस्य प्रतीतिः प्रयोजनं भवति।
इत्यस्यां स्थितौ निश्चयरूपेति यत् "गौर्वाहीको जडः"
इत्यत्र पौनरुक्त्यदोषः स्यात्, गोपदेन लक्षणावृत्त्या
जडार्थस्य बोधो जातः, पुनः जडशब्देनापि जडार्थो भाष्यते
तदाऽत्र ध्वनिः प्रवृत्तिः स्यादिति। चेत् निगद्यते —
जडस्वरूपावच्छेदमात्रं (स्वरूपेण (व्यावर्त्य)) तात्पर्यमिति।
अथवा गौः जडत्वनिजस्वरूपावच्छेदविशिष्टजडार्थ
एव लक्षणया विधीयते। स्थूलत्व-बहुभक्षकत्वादिधर्मविशि-
ष्टस्थूलार्थस्य लक्षणा नास्ति। इदं जडपदार्थविशेषणतया
धर्मि। तत्स्वरूपाभावे गोपदस्य स्थूलेऽथवा बहुभक्षकार्थेऽपि
लक्षणाया असंभवः। वाहीको गौरिव पौरुषेण प्रतीतिरपि
"गौर्वाहीकः" इति वाक्येन भवति। न तु "वाहीको जडोऽस्ति" इत्यस्य
जाड्यस्य प्रतीतिः। इत्यस्य समस्य इतीदं मतमुपन्यस्तम्। "जड-
शब्देन लक्षणा इत्यादि"। अथवा जड~~...~~ निरूढत्व-
नियमे गोपदस्य निरूढा लक्षणा भवति, इत्थं स्वरूपं दर्शयामास
विशेषरूपेण जाड्यमान्द्यधर्मस्य ज्ञानं विना जाड्यस्य निश्चयो
न ~~संभवति~~ संभवेत्। अतः जाड्यादिना जाड्यस्य धर्म-
~~...~~ ज्ञानमिति वचनीयं न विवक्षति। अनेन
वाक्येन अन्यथानुपपत्त्या भाविना लक्षणया जाड्यमान्द्यधर्म-
विशिष्टे एव स्यादित्युचितम् —
तात्पर्यमात्र- पदार्थमनुपश्य जडत्वादिजाड्यमान्द्य-
धर्मेण विशिष्टजडे एव लक्षणा परिभाति ऽपि वा। अतः
पूर्वमीमांसकाश्च स्वानुभवेन ~~इत्यस्यां~~ स्थितौ "गौर्वाहीक"
~~इति स्थले~~ इत्यादिस्थले गोशब्देन स्वरूपमात्रं गोगतजा-
ड्यादिगुणविशिष्टजाड्यपदार्थ एव लक्षणया बोध्यते।
✓ गौ शब्दपदीय यथा आक्षेपादिना तदाक्षेपमूलकत्वेन
बोधो भवति। एवं वाक्यस्य तौल्ये गौर्वाहीक इत्यादौ
स्वाश्रय लक्षिते वाहीके जाड्यमान्द्यविशिष्ट ~~बोध~~ जाड्यस्य
बोधो भवितव्यमिति, एवं पदार्थं बोधितव्यम्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तादृशस्य कर्मणितां ... विशिष्यते एव
भविष्यति, इति सिद्धान्ते ...
...
... भविष्यति, इत्यन्यत्र विस्तरः।
... एवं भविष्यति, एवं
... ~~...~~ ... न ...
... भवेत्।

"गङ्गायां घोषः", "प्रविश पिण्डीम्" इत्यादिस्थले लक्षणा नैव
मन्यते, अपितु घोषादिपदार्थे शक्यसम्बन्धत्वेन ...
... एवं प्रविशपदं प्रविशत्वस्य ...
... विधीयते इति ...
तथा च तादृशस्थले ... जहदजहल्लक्षणा भवति
इति वैयाकरणाः ... मतम्। ...
... यदि ...
...
...
इत्यत्रापि जहदजहल्लक्षणा मता।

"प्रविश पिण्डीम्" इत्यत्र ...
(...) ... प्रविशत्वस्य ...
इत्यत्रापि नैव जहदजहल्लक्षणाऽस्ति। ...
... इत्येव (जहदजहल्लक्षणा) ...
बोधयति। इत्येवं ... लक्षणोच्यते।
... इति ...
... इति ...

॥ अथ मीमांसकमते लक्षणास्वरूपनिरूपणम् ॥

केचित्तु विद्वांसः शक्तिं यत्र ~~...~~ शक्यार्थेन
सम्बन्धज्ञानेन उद्बुद्धशक्तिविषयकं तत्काले बोधे
लक्षणाया व्यवहारो भवति। अत उपस्थिते ...

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

~~गङ्गादिपदशक्तिमत्त्व पदस्य~~ गङ्गादिपदशक्तिमत्त्वस्य
(पदेन)
उक्तयुक्तिभ्यां एव लक्षणायाः ~~स्वीकारो भवति~~ व्यवहृतो
भवति। "गम्भीरायां नद्यां घोषः" इत्यादिस्थले गम्भीरायां
नद्यामिति वाक्यघटकस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा स्यादि-
त्येतदर्थं लिङ्गविशिष्टं मतम्। आख्यातार्थेन वाक्ये शक्ते
भावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अर्थः अन्वय-
भावात्, यतो हि गम्भीरपदस्य तीरे लक्षणा कियतादि
वाक्ये पदार्थान्वयो न भविष्यति। तदा वाक्यगत-
~~पदार्थानां~~ नामार्थानामभेदसम्बन्धेन अन्वयनियम-
बलात् आकाङ्क्षादिकम् एव तादृशबोधः स्यात्।
यस्य न सम्भवः। अतो नदीपदस्यापि तीरे लक्षणा
चैव भविष्यति, गम्भीरनदीतीरे इत्याकारकबोध
(प्रश्न) आपद्येत। तादृशबोधस्य वाधितत्वात्। अत
उक्तम् — यत गम्भीरपदार्थान्वयो लक्षणया
तीरे नैव भविष्यति, तीरं गम्भीरं न भवतीति।
अपि तु नदी गम्भीरा भवति। न च गम्भीरनदीतीरमिति
पदयोः गम्भीरे तीरे लक्षणा भवतीति, इति चेन्न ~~...~~
नोचितम्। अतएव गम्भीरायां नद्यां यत्र नदी तस्या-
स्तीरमिति विशिष्टविषयकबोधस्यानुभवेन
"घटोघटः" इतिवत् । "घटो घटो घटः" इत्यादौ न
प्रबोधो न भवति, तथैव शाब्दबोधो तीरमिति बोधो नैव
भविष्यतीति।

~~पदार्थान्तरे पदार्थान्तरान्वयो लक्षणायां~~

यद्यपि गङ्गादिपदस्य लक्षणया गम्भीरपदं गम्भीरतीरार्थे,
तथा नदीपदं नदीतीरार्थे लाक्षणिकं मन्येत तदापि
गम्भीरतीराभिन्नं नदीतीरमिति विशिष्टविषयक
बोधस्य लाभो न स्यात्। न च नदीपदस्यैव नदीतीरे
लक्षणा मन्येत, गम्भीरपदं तात्पर्यग्राहकं मन्येत
इति चेत् तदा इत्यादि विभिन्नार्थतानिरोधात् न सम्भवति
भवति। अर्थात् नदीपदस्य लक्षणायां सत्यां गम्भीरपदं

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तेन ~~गाम्भीर्यमत्त्वेन~~ ज्ञानं भवति। तदेतद्विपरीतं किंकारि-
वन्तु धर्मं यत् गाम्भीर्यादिमेव गाम्भीर्यं नदीनीरं ज्ञानं कथं-
भवेत्, नदीपदलक्ष्ये ज्ञानं स्यात्, तदुक्तं स्थिते
उभयोः पक्षयोः नदीपदे ~~प्रकारतावच्छेदक~~ प्रकारविशेष्य-
भावेन बोधे पक्षः स्वीकर्तव्यः।
न च नदीपदं वाचकमत्स्यादिमत् तथापि ते
गाम्भीर्यादिमत्त्वेनैव नदीपदस्य लक्षणायां विनिगमकाभाव-
स्वीकारेण, तदुक्तं स्थिते गाम्भीर्यादिविशिष्ट-
गतिकार्थित्वेन वाचकमत्स्यादिपदेनावगतीनां ते
तात्पर्येण योगात्मकस्य ~~स्वीकार~~ एवावगतिः, इति न कोऽपि
भिन्नकालेऽपि पक्षे विनिगमकाभाव एव गतिः। अतो गम्भी-
रायां ~~नद्यां~~ नद्यां इति तत्पदे लक्षणा एव मन्तव्येति
चिन्त्यम्। इतीत्थं मीमांसकानां मते वाक्ये लक्षणा
मन्यते इति।
अतः धर्मे तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणामङ्गीकृत्य इति-
पदार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा नैव मन्यते। अतो गम्भीरायां
नद्यामिति वाक्यस्य गम्भीराभिन्ना नदी इति व्याख्या
भवति। ~~अतः~~ गम्भीराभिन्ननद्याः संयोगात्मकान्वया-
नुपपत्त्या तीरे धर्माश्रयत्वाद्यर्थस्य गम्भीराभिन्न-
नदीतीरे लक्षणा भवति। न च नदीपदं विशेष्यवाचकं, विशेषणवा-
चके विशेष्यांशे नवलोते न रीत्यैव प्रधानत्वेन, नदीपदस्यैव
लक्षणा स्यात्, न गम्भीरपदस्येति चेत्। तदर्थमेव
उक्तमेव। ~~अतः तत्पदे तात्पर्यमस्मिन्~~
~~वाक्यमादि~~ ॥ विश्वतो वै वायुः इत्यादिवाक्ये विधे-
यवाक्यान्तरस्य नरसः। तथापि विनिगमनादि एव गतिः इति।
~~तत्पदे लक्षणा स्वीयार्थवाधविषयाणां~~ अर्थवाचनासम्भवे
लक्षणा स्वाभिमतविनिगमकाभाव एव गतिः इति। अतः तत्पदे
लक्षणा ~~नन्~~ मन्तव्या। तत्पदे लक्षणा स्वीयार्थवाधविषय
स्थानां प्राधान्ये लक्षणा ~~नियमतोऽपि~~ नियमतोऽपि। यथा
"वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इतीदमर्थवादवाक्यम्। अर्थविधायि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रयोजनस्य विधेयत्वं विधायकत्वे नञ्वा स्तुतिनिन्दादिरूपेऽर्थे वाक्यार्थविरोधात्। उभयार्थविरोधाभावेन वायव्यं यागं प्रधानं कृत्वा अर्थः लक्षणया बोध्यो भवति। अत्र स्वार्थ-देवतारूपार्थनिवर्तकत्वसम्बन्धात् तत्र लक्षणा क्रियते। अत्र स्वपदेन उपात्तोऽर्थः वायुः क्षेपिष्ठः, क्षिप्रकारी देवताऽस्ति, तदुक्तत्वाद्देवता वायुर्देवता, तदुद्देश्यकं कर्म "वायव्यं यागं" स्तुतिपरत्वं ज्ञायते स्वप्रयोजनात्। इतीदं स्वोद्देश्यकत्वादिसम्बन्धात् लक्षणाविधानमिति। —

नन्वेवं (क्रां) प्रतिसम्बन्धो हि लक्षणाऽस्ति स्वबोध्यसम्बन्धो हि लक्षणा, तथा चायमर्थेऽपि स्वबोध्यजन्यत्वात् लक्षणा जातितः धर्मसम्बन्धात्तैव लक्षणा स्वीक्रियते इति चेन्न। अयमर्थोऽपि लक्षणेत्यर्थः। अतोऽत्र कृत्यमपि व्यञ्जकं भवतीति। अत एवोक्तं अयमर्थे लक्षणा भवतीति स्वीकारादेव ~~[illegible]~~ मार्ग उपाधिरूपत्वात् तत्र तात्पर्यमिति प्राकृत भाषायां विशेषम् —

—

प्राकृतभाषायास्तु उदाहरणम् —

सा चयन्ती सखि! इमां शनै शनै दुनोति किमत्र ते।
सद्भावेन स्नेहसम्पूर्णं तावद् विरचितं त्वयेति॥

अर्थो हृदयम् — ('ता' नायिका : ~~[illegible]~~)

सखि स्वपतिमनुकूलयितुं स्वकान्तं प्रेषितवती स्वप्रतिकूलं तथा च सखी ~~[illegible]~~ अनुकूलवचोभिः स्वमेव कृतमिति बोध्य-मपि नायिका स्वकीयं प्रतिपद्यते — तथाहि — मदर्थं नायकं स्वाधीनं कुर्वती त्वं हे सखि! शनैः शनैः शीतलं ज्ञापयसि। सद्भावेन, एवं स्नेहेन यत् त्वया सम्भोगकालीन दन्तक्षतादिकम्। तत्र प्रतिभाति किं त्वया रतमेव (सम्भोगकृत उपमर्दः) लक्षणया बोध्यते। एतदनन्तरं त्वया ... ~~[illegible]~~ निश्चयकर्त्री ... अत एवात्र ... लाक्षणिक प्राकृत (अयमर्थः) वाक्यार्थस्य लक्ष्यार्थेन

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तद् निमित्तत्वविशिष्टसम्बन्धः विधेये। यथा याग(ः), अपूर्वस्य
स्वधर्म्यार्थं करणी, पुनः तेन ~~[illegible]~~ तत्त्व ~~[illegible]~~ यस्य
तादात्म्यसम्बन्धेनैव करणी। अतः निमित्ततावच्छेदकत्वं सम्बन्धो नाम।
नैयायिकानां मते शक्यतासम्बन्धरूपा लक्षणा मन्यते। नैयायिका-
स्तु अपूर्वे धर्मित्वं न स्वीकुर्वन्ति। तथा च नैयायिकानां
मते ~~[illegible]~~ अपूर्वधर्माणां शक्यार्थत्वाभावेन शक्यतासम्बन्धरूपं लक्ष-
~~[illegible]~~ लक्षणादि न सम्भवति तत्पूर्वधर्मेषु। अतः तन्मते व-
र्जितं भवति ज्ञाप्यतासम्बन्धरूपलक्षणायां। ज्ञाप्यतासम्बन्धरूपल-
क्षणायां तु अपूर्वधर्मेषु लक्षणैव स्यादेव। अतः तन्मते (अपूर्वे धर्म्यादि
धर्मेः) तत्त्वेन शक्यतासम्बन्धरूपा लक्षणादि निर्वाहिता-
ऽपि च या पदगता भवितव्यैति। अत उच्यते ~~[illegible]~~ अपूर्व-
धर्मादि धर्मतोऽज्ञाप्यतावच्छेदकत्वम्। अतोऽत्र [illegible], यदि
पदे तु धर्मितावच्छेदकत्वेन लक्षणा तु भवत्येवेति।

ज्ञाप्यतासम्बन्धरूपलक्षणायां ज्ञाप्यो योऽर्थः तस्य
सम्बन्ध इति प्रतीतिरूप ~~[illegible]~~ लक्षणा। अत्रेदं विचार्यते-
यद् ज्ञाप्यार्थे ज्ञाप्यताऽर्थीन ज्ञान विषयता तु वर्तते एव, सा
ज्ञाप्यता (ज्ञानविषयता) अतिरिक्तविषयिता ~~[illegible]~~ ज्ञापकतायाः
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ नियमेन निरूपिता तु भवि-
तव्यैवेति। यथा जनकता जन्यतानिरूपिता नियमेन
भवति। अतोऽज्ञापकतायाः स्वरूपं [illegible], येन
ज्ञापकतायाः स्वरूपादि प्रत्ययं स्पष्टं स्यादिति। अतः ज्ञापकत्वं च
तत् — अर्थबोधकत्वरूपपदार्थनिष्ठविशेषत्वम् —
अर्थात् — अर्थबोधकतायाः = अर्थविषयकबोधजनकतायाः
पदार्थनिरूपकत्वेन [illegible] तेन ज्ञापकत्वमिति। यथा गङ्गा-
याम् 'गङ्गायां घोषः' इति ~~[illegible]~~ स्वरूपवाक्ये ज्ञापकत्वादिति।
तत्र गङ्गापदस्य तीरादिविषयकबोधजनकतायाः पदा-
र्थनिरूपणेन [illegible], तत्र स्वरूपकं [illegible] उत्पत्तार्थ-
बोधकत्वात्। तत्र बोधस्य [illegible] बोधजनकत्वं बोधजनकता
पदार्थनिरूपणेन वर्तते। प्रत्येकं वर्णेषु लक्षणा न भवति,
प्रतिवर्णं बोधजनकता पदार्थनिरूपणेन नास्तीति। इत्यर्थ

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

उक्ते गम्भीरायां नद्यामिति वाक्ये ~~[illegible]~~ वर्तमानया
शक्त्या निरूपिता शक्यता गम्भीरायां नद्यां [illegible]
[illegible]। शक्यतावान् [illegible] एव शक्यार्थो [illegible], न तु [illegible] योग
[illegible] वर्तते [illegible] लक्षणं [illegible] उक्तेति
[illegible] लक्षणा [illegible], लक्षणा [illegible], तस्य
[illegible] यद्यपि [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible]। [illegible] गम्भीरायां नद्यां [illegible]
गम्भीरायां नद्यां [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] न [illegible]।
अत्र प्रश्नः स्यात् इति यत् शक्यतावादी [illegible]
[illegible] किं शाब्दबोधविषयः? [illegible]
[illegible] इति [illegible] यत्
[illegible] शाब्दबोधविषय इत्यनेनोक्तम्। अतो
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], तस्य [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible],
[illegible]। शक्यतावादी [illegible] शाब्दबोधविषय [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible] (इति)।
[illegible] इत्यादिस्थले [illegible]
[illegible] लक्षणा [illegible], तत्र [illegible]।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

निमित्तादिहेतुकं, ~~शब्द~~ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कुर्वता इह चार्थान्तरं
कल्पितम्।

✓ प्रवृत्तिः — (प्रयोगविहितत्वं (वर्णः) प्रयुक्ताया अ-
र्थावबोधः), इत्यत्र शब्दस्य स्वाभाविकत्वेऽपि स्वनिष्ठार्थ-
बोधकत्वं न चैतदर्थाविशेषात् ध्वनिपदवाच्यत्वेऽपि शब्द
स्य ध्वन्यात्मकस्य ध्वनिनिरूपणाय तत्त्वार्थं व्यञ्जनां मन्यते, ध्वन्यादि
व्यञ्जनायत्तत्वा इत्यादि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

भर्तृहरी प्रभृतीनां वैयाकरणानां सिद्धान्त :

आरोपित शक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यधर्मिबोधे ~~व्यक्तिविशेषबोधे~~ व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारः ।

अर्थः — शक्यतावच्छेदक ~~रूपेण~~ धर्मरूपेण शक्तिसम्बन्धेनैव गङ्गा पदवाच्यत्वरूपेण प्रसिद्धधर्मभिन्न व्यक्तिबोधे अथवा व्यक्तिविशेष बोधे लक्षणया ज्ञायमानार्थानां बोध इति व्यवहृतो भवति । यथा गङ्गा पद वाच्यरूपेण प्रसिद्धप्रवाहरूपार्थादितरतीररूपधर्मिबोधे लक्षणया बोधोऽभूदिति लाक्षणिको व्यवहारो भवति ।

अनयपक्षे शक्यतावच्छेदकस्यैव इत्यस्य तटे आरोपः क्रियते । यद्यप्युपकारोऽपि ज्ञानविशेषः, तत्सम्बन्धरूपत्वमपि लक्षणारूपे एवं व्यवहृतो भवतीति चेत् उच्यते — शक्यार्थसम्बन्धो यत्र ज्ञातो भवति, तत्रैव शक्यतावच्छेदकस्यारोपो भवति । अनयारोप उभयसम्बन्धज्ञानस्य ~~फलमपि~~ अर्थात् शक्यार्थसम्बन्धज्ञानस्य (सामीप्यसम्बन्धज्ञानस्य) फलं भवति । कैश्चिदाचार्यैः उभयसम्बन्धोऽपि यदि सामीप्यसम्बन्ध एव लक्षणेत्युक्तम् । कैश्चिच्च तत्सम्बन्धस्य (सामीप्यसम्बन्धस्य) फलभूतो य आरोपः प्रवाहत्वस्य तटे आरोपो लक्षणेत्युक्तम् ।

अतः इयं ज्ञानरूपा लक्षणा सम्बन्धज्ञानप्रयोज्या । अर्थात् सामीप्यसम्बन्धज्ञानप्रयोज्या इति ।

"सिंहो माणवकः" इत्यादिस्थले अत्र सिंहत्वस्य सादृश्यसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकस्य सिंहत्वस्य आरोपो ज्ञातव्यः ।

"काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्" इत्यादिस्थलेऽपि काक, कुक्कुर-बिडालादिषु सर्वेषु दध्युपघातकेषु सर्व-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

त्वारोपधर्मतावच्छेदकधर्मसिद्धेर्यो भवति, शब्दरूप-
गुणगतप्रयोजनस्याऽपि नाद्यगुणगतत्वावच्छेदेन किंवा
इत्युपचारितत्वावच्छेदेन ~~[illegible]~~ सर्वत्रैकस्वभावः।
अतः तदभाववति तत्प्रकारकबुद्धिरारोप इति/ तस्य
भेदो नास्ति/ इत्थमाह वाच्यत्वेनोल्लिख्य धर्मित
भिन्नधर्मितबोधे लक्षणाया ~~[illegible]~~ प्रतिभाति।
धर्मितविशेषबोधे तु लक्षणाया उदाहरणमुच्यते —
यथाहि —

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते /
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥

अत्र द्वितीयकमलपदेन सौरभातिशयविशि-
ष्टकमलरूपधर्मितविशेषबोधो भवति/ अत्र हि
कमलत्वरूपधर्मितावच्छेदकस्य आरोपः सौरभा-
तिशयविशिष्टकमले भवति / यद्यपि विशेष्यभूत
कमलेषु कमलत्वस्याऽवच्छिन्नत्वे विद्यमानत्वात् क-
आरोपः कथं भवेत्? इति चेदुच्यते -
यत् कमले सौरभातिशयविशेषगुणेऽपि कमलत्वस्या-
भावेन आरोपः सुघट एव। अतः सौरभातिशयविशि-
ष्टत्वावच्छेदेन कमले कमलत्व कमलत्वस्यारोपो वि-
धेयः। अथवा विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते इति नियमा-
न्तरेण विशिष्टं शुद्धातिरिक्तं भवति, इति मतमाश्रित्य
सौरभातिशयविशिष्टकमले ~~[illegible]~~ शुद्धकमलाद्
भिन्नं मत्वा कमलत्वस्यारोप उपपन्न इति।

वाल्मीकिवचसि विद्युतं [illegible] निरवति।
~~[illegible]~~॥

अत्र द्वितीय[illegible] ~~[illegible]~~ गच्छन्त [illegible]
[illegible] —

अत्र स्थले सम्बोधनत्वादिगुणोपदेश्य-
त्वादिधर्मविशिष्टधर्मितविशेषबोधो लक्षणया एव
भवति /

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

त्वामिति पुरुषान्तरार्थः सम्बोध्यते। तस्य धर्मिणः सम्बो-
ध्यत्वमिति धर्मतायाः अवच्छेदकम्। उपदेश्यत्वादि-
धर्मविशिष्टार्थे लक्ष्ये सम्बोध्यत्वस्य धर्मतावच्छेदक-
स्य आरोपं कृत्वा लक्षणा इति। तेन च संगतम्।
अत्र वाच्येऽपि पदसमूहस्य बोधकत्वमस्ति। कर्तरि
व्यापारेणैव वचनक्रियायाः प्रतीतौ तयोः वच्मि पदप्रयो-
गोऽनुपपन्नः। तत्र उपदेशस्य लक्षणा गतः। अर्थात्
वच्मि इत्यस्योपदिशामि इति लक्ष्यार्थः। हितबोधकः
शब्दप्रयोगानुरूपो व्यापारविशेषः उपदेशपदस्यार्थः।
प्रतीत्यं "त्वामस्मि" इत्येतत्पदद्वयस्य अनुपपत्तिम-
कमपि समुपेक्ष्य न कथनादेव पुरुषान्तरार्थ-
स्य वचनकर्मतायाः प्रतीतेः वचनक्रियायाः, एवमस्मद-
र्थस्य वचनकर्तृत्वस्य च बोधकं "त्वाम्", वच्मि
इति पदे विनैव गम्यमानत्वात्। वच्मि इति अत्र
प्रयोगस्य प्रयोगेणैव अस्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रतीत
सम्भवति इति, अतो पुरुषान्तरस्य त्वामिति उपदेश
योग्यस्य, तथा अस्मदर्थस्य आप्तस्य च लक्षणया बो-
धो भवति। इत्यस्मिन्नर्थे उपदेशोऽस्तीति तत्र
अर्थः। आप्तोऽहमिति रचयामि इत्यर्थो भवति।
उपदेशयोग्य, एवमाप्तस्येति उभौ धर्मित विशेषौ
स्तः। अतः धर्मार्थस्य लक्ष्यार्थेन सह सामान्य-
विशेषभावसम्बन्धो गतः। अस्मदर्थस्य आप्त-
त्वं सामान्यम्, धर्मार्थेति, आप्तत्वविशिष्टो
ऽस्मदर्थो विशेषोऽस्तीति।
कमलानि कमलानि, एवं "त्वामस्मि वच्मि"
इत्यादि स्थलेषु प्रयत्नस्य अधिकाऽपेक्षा। विशेषस्य आवश्यकता
पर्यालोचनेन तात्पर्यानुपपत्तिः इति। इतीदमेव तत्
तात्पर्यानुपपत्तिः लक्षणाया बीजमिति।
आरोपरूपलक्षणायां प्रयोजनवत्त्वे सादृश्यं
सम्बन्धोऽस्तीति — तथाहि — पुंयोगादाख्यायाम्। इति सूत्र

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्य भावे गोपी स्यादेः प्रयोगस्य सिद्धये गोपशब्दस्य [illegible]
लक्षणेन "गोपस्य स्त्री" इत्यर्थे लक्षणा विधीयते इति तद्वत्,
"तस्येदम्" इति सूत्रेण अण् प्रत्ययेन 'गौपी' इति प्रयोगस्य
आवश्यकता, अथवा "गोपस्येयं स्त्री" इति वाक्यस्यैव नियमेन साधु
त्वेनैव भाविता अतो 'गोपी' इति प्रयोगस्य साधुताऽऽपत्ति
स्यादिति दोषं प्रदर्शयन् भाष्यकारोऽप्याह — अयमेव लक्षणा
(तस्येदम् इति) मन्तव्य इति न किञ्चिदावश्यकम् — ~~अथवा~~ तस्येदम् इति —
~~अथवा~~ किन्तु सम्बन्धसम्बन्धवशात् 'सोऽयम्' इत्यभिसम्बन्धा
त् अभेदसम्बन्धे गोपस्य तस्य स्त्रियाम् भाति, इत्युक्त्वा
चतुर्भिः प्रकारैः तादात्म्येन तद् ~~[illegible]~~ वृत्तिर्भवति । तत्त्वाति
तत्त्वादि तद्वृत्ति इतीयं वृत्तिर्भवति । प्रकाराश्चत्वारः —
(1) तात्स्थ्यम् (2) ताद्धर्म्यम् (3) तत्सामीप्यम् (4) तत्साहचर्यम्
इति ।

1- तात्स्थ्यस्योदाहरणम् — "मञ्चाः क्रोशन्ति" — अत्र ~~मञ्चे~~ मञ्च
पदं मञ्चस्थितबालकस्य बोधकम् । ~~मञ्च~~ मञ्चे बालकस्य
स्थितिसम्भवेन इदं तात्स्थ्यस्योदाहरणं जातम् ।

(2) ताद्धर्म्यम् — सिंहो माणवकः अत्र माणवकः सिंह इतीव
अत्र सिंहपदं माणवकस्य बोधकम् — ताद्धर्म्येण, अर्थात् सिंह-
गतशौर्यादिधर्माः अस्य माणवके वर्तमानत्वेन ।

(3) तत्सामीप्यस्योदाहरणम् — "गङ्गायां घोषः" इति । अत्र
स्थले गङ्गापदं सामीप्यसम्बन्धेन तीरस्य बोधकम् ।

(4) तत्साहचर्यम् — यष्टीः प्रवेशय — अत्र यष्टिपदं साहचर्य
सम्बन्धेन यष्टिधरान् यष्टिग्राहकान् ~~[illegible]~~ गन्तुः पुरुषस्य
बोधकम् । इत्येवमादीनि ~~[illegible]~~ स्थानानि लक्षणाया उदाहरण
सन्ति । अत्र रहस्यं ज्ञातव्यम् — तात्पर्यानुपपत्ति शक्यतावच्छे-
दकधर्मे आरोपितो भवति । तद्धर्म- पूर्वोक्तस्थलानाम्
[illegible] भवति । का [illegible] मञ्चपदेषु शक्यतावच्छेद
दकधर्मारोपेण मञ्चपदस्य तद् बोधकत्वं गतम् । ~~इति~~
[illegible] पदस्य प्रयोगेण अर्थं जानातीति । सोऽयम्
[illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अत्र ध्येयं ते — "यद् गंगायां घोषः" इत्यादिस्थले आरोपितगंगा-
स्वरूपेण तीरस्य बोधेऽपि तज्ज्ञानस्य (गंगात्वेन तीरज्ञानस्य)
प्रमारूपत्वेन शास्त्रज्ञानवतां विदुषां सर्वेषां प्रमात्वेन तस्य न
ज्ञातत्वात् लक्षणोत्थं (गंगायां तीरे रूपावगत्वादि) प्रतीति-
रूपं फलं किं स्यात् । अतः प्रमातो जाते लक्षणे यदि
प्रमात्वज्ञानं जातम्, तदा जातनयत् गङ्गादौ प्रवृत्तिर्
~~स्यात् भवतीति~~ न स्यादिति, चेद् उच्यते —
लक्षणायाः पश्चात् द्वितीयव्यञ्जनायाः पूर्वं च यत् व्य-
ञ्जनया गंगापदार्थीय धर्मार्थीय प्रवाहस्य तटस्यापि
तीरे भेदज्ञानं ~~भवतीति भवति~~ भवति । व्यञ्जनाजन्य-
ज्ञाने बाधज्ञानेन अप्रमात्वज्ञानं न भवति । तात्पर्यमेतत् —
यत् लक्षणानन्तरं (द्वितीयव्यञ्जनायाः पूर्वं मध्यवर्तिन्या
प्रथमव्यञ्जनया) शक्यार्थस्य प्रवाहरूपस्य तटरूपार्थेन सह
भेदः (प्रवाहाभिन्नतीरम्) भासते । तद्बलेन द्वितीयव्यञ्जना
प्रवाहगतधर्माद्यतिशयप्रतीतिं बोधयिष्यति । यद्यपि "प्रवाह-
त्वाभाववत्तीरम्" इति बाधनिश्चयो वर्तते, तथापि अभेदबुद्धिः
व्यञ्जनावृत्त्या भविष्यति, तत्र अप्रमात्वग्रहो न भविष्यति
व्यञ्जनामाहात्म्येन ।

एवं द्वितीयं समाधानमपि प्रदीयते — न खलु व्यञ्जना-
जन्यबोधे बाधनिश्चयः प्रतिबन्धको न भवति, एवमनु-
पपत्तिमूलक-लक्षणाजन्यबोधेऽपि बाधनिश्चयः प्रतिबन्धको न
भवति इत्युक्तम् । तत्राथ भावयन्नाह — शाब्दबोधानुप-
पत्तिमूलकारोपितार्थबोधे बाधनिश्चये ~~[illegible]~~ न
~~भवति~~ नाप्रमात्वग्रहो न भवति । अत एव "पचति" इत्या-
दिजन्यबोधे ऽप्रमात्वग्रहो न जातः । अत एवानुपपत्तिर्पि
हानिर्गतिः । तात्पर्यमेतत् — "पचति" इत्यादिस्थले
तिङर्थमेकत्वादिं क्रियायामारोप्य एकवचनाद्युपपद्यते ।
अन्यथा धात्वर्थक्रियाया भेदरूपत्वेन एकत्वादिसंख्या-
अभावात् एकवचनाद्युपपत्तिर्न भवति । उक्तबोधे
ऽप्रमात्वग्रहस्तु अनुपपत्तिर्वा आहार्य एव स्यात् ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रकारतया भानमेवानुपपत्तेः परिहारो भवति /

वस्तुतस्तु धात्वर्थविशेष्यकबोधे क्रियायामेकत्वादेरन्वयो-
न भासो भवति। ~~कर्मादिगतमेवैकत्वं भासते~~ कर्मादि-
गतमेवैकत्वादि भासते। अतः स्थाली पचतीति इत्यादिस्थले
धातुवाच्याधिश्रयणावच्छिन्नव्यापारस्य स्थाली-
ऽभिमतत्वात् तण्डुलादिनिष्ठफलव्यापारविक्लित्त्यादि
धातुवाच्यव्यापारस्याश्रयत्वं प्रतीयते बोधः। इत्यनु-
भवो निरूपयितव्यः

"गुणाः प्रविशन्ति" इति स्थले गुणपदस्य गुणत्वविशिष्ट-
(प्रतीके लक्षणा क्रियते। अतो लक्ष्यार्थे एकत्वबोधो न भवति)
अत्र लक्ष्यार्थे गुणोऽपि प्रविशति तथा तस्मिन् गुणस्य एकत्वस्य-
प्रकारनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेन प्रवेशनक्रियायां (स्वनिष्ठकर्तृ-)
त्वसम्बन्धेन आकृति लक्ष्यार्थप्रत्यासत्तिवत्त्वाभावो भवति/

✓ अन्वीति यः प्रवेशनक्रिया स्वनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेन
आधारे लक्ष्यार्थे गुणेऽन्वीतवति, तस्यां प्रवेशनक्रि-
यायां गुणस्य स्वप्रयुक्तप्रकारनिष्ठकर्तृत्वसम्बन्धेनान्वयः।
अत्र अन्वयितावच्छेदकस्य ~~स्वप्रयुक्तप्रकारनिष्ठ~~
स्वप्रयुक्तप्रकारनिष्ठत्वविशिष्टगुणत्वमिति गुणत्वस्य-
धर्मितावच्छेदकविशिष्टस्वप्रयुक्तप्रकारनिष्ठगुणवत्त्वोपरोधिनोऽन्वयात्-
अनुपपत्तेर्वार्णितार्थलक्षणेति, भाव्यं भाता /

प्रदीपकाः आचार्याः पुनः इत्थं वदन्ति — यत् तद्विषय-
भवति धर्मितावच्छेदकधर्म आरोप्यते। न धर्मिणोऽन्यो
न भवति। "गुणाः हसन्ति" इति स्थले बालकेषु गुणत्व-
रूपधर्मितावच्छेदकस्यारोपेण गुणपदस्य तद्बोधकत्वमिति
गीता। 'हसन्ति' इति तमीयस्य पदस्य गत्या स्वार्थं न ज्ञायते
/, आचेतनेषु हसनक्रियायाः कर्तृत्वं कथं सम्भवेत्?
~~धर्मितावच्छेदकरूपधर्मस्य~~ धर्मितावच्छेदकधर्मा-
न्तरारोपेण ज्ञातार्थे लक्षणा भवति, इत्येतादृश-
प्राचीनाचार्याणां कथनं प्रमाणतया, वैयाकरणानां मते आ-
रोपितधर्मितावच्छेदकरूपेण ज्ञातार्थे एव लक्षणा मता/

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

।। शक्यादन्येनरूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा ।।

~~अथवा लक्ष्यतावच्छेदके~~

अथवा शक्यतावच्छेदकाऽऽत्मनाऽपि वस्तुरूपेण गृहीतेऽपि ~~अर्था~~ लक्षणाऽस्तीति शक्यतावच्छेदकारोपो भवति, इति तद्भावार्थः। एतेन विरोधोऽपास्तः। यथा "गङ्गायां घोषः" इति स्थले गङ्गापदस्य शक्यतावच्छेदकगङ्गात्वरूपेण दन्येन तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्य तीररूपार्थस्य गङ्गात्वरूपेण यो हि बोधः स लक्षणाजन्यो भवति। अतो "गङ्गायां मीनघोषौ" स्त इत्यादिवाक्यस्योपपत्तिर्भवति।

नव्या न्यायाः शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्षणां नाङ्गीकुर्वन्ति, अपि तु शक्यसम्बन्धो द्विधा (नैयायिकमते) लक्षणा भवति तत्र, उभयवाच्योऽपीति "गङ्गायां मीनघोषौ" इति वाक्ये द्वन्द्वानुपपत्तिः स्यात्, एकधर्मावच्छिन्नस्यैकधर्मावच्छिन्नेन स्वधर्मावच्छिन्नेनान्वयविवक्षायां तद्विवक्षायां भेदस्य द्वन्द्वस्य ~~नियमात्~~। यन्नियमस्याऽवश्यकत्वात्। "अतोऽजां ग्रामं नयति" इति वाक्ये ग्रामपदार्थः नियोग ~~सम्बन्धात्~~ रूपफलाश्रयत्वेऽपि, एवमजायाः नियोगानुकूलव्यापारूपार्थेऽन्वयतात्पर्येण "अजां ग्रामं नयति" इति वाक्ये अजाग्रामयोः द्वन्द्वस्य साधुत्वं न जातम्, उभयोरेकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाऽभावात्। एवं गाविधातौ पठतः इति वाक्यस्य किन्तु बोधेऽपि आधारत्वं देवदत्तस्य, अविद्यां पठतस्य रूपधर्मबोधे द्वन्द्वस्य नैव साधुत्वमिति, तथा "पयः पयो नयति" इति स्थले एकधर्मस्यापि साधुता द्वयोरन्वयेन न जातेति।

न्यायादित्वादिमतैक्या मीनस्य नीरत्वावच्छिन्ने नीरे, घोषस्य नीरत्वावच्छिन्नतीरेऽन्वयाङ्गीकारे द्वन्द्वस्य साधुत्वं प्रतन्येत।

अस्माकं तु मैत्रां शाब्दिकानां मते तु गङ्गात्वेन रूपेणैव नीरतीरयोः तयोः बोधेन एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयस्य वक्तव्यत्वेन काचित् क्षतिः नास्तीति।

प्रयोगवृत्तिद्वयस्य विरोधोऽपास्तः एव दोषाव्याकृतिः;

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इत्यत्राबीजस्य उत्पद्यत इत्यर्थस्य (धात्वर्थत्वं अत्रा-
र्थस्य) तत्त्वतस्तं तत्र चाभिप्रायेणाभिहितमेव।,
तत्र दोष एव नास्तीति। अत एव (अत्रानुपपत्त्यभाव) अन्यथा
तदर्थस्य एककाले एव आरोपितत्वात्, तेनैव नीलं नीलो
रागयोरभिव्यक्तेः स्यात्। 'रागेणो दधि रक्तमानं' इति
स्थलेऽपि एकैवारोपितस्य साम्यत्वेन तदैव वाक्य-तदि-
तरयुक्तविरोधादेरभिव्यक्तेः स्यात्, अतः लेशतोऽपि-
अतिव्याप्तिरिति। "घटवद्भूतलं छिनत्ति" इति स्थले घट-
वृत्तिरूपयोर्ग्रहणयत्वात् प्रत्ययार्थे, घटेन तत्प्रयुक्तायां ते-
नावच्छिन्ने इत्यत्र विशिष्ट छेदेनान्वयात् द्वौ भेदौ
यत्र स्थानीभवति। अत्राविद्यतो ~~घट~~ देवदत्त पचति"
इति स्थले अत्राया एकत्वे: देवदत्ते पचति त: इत्यत्र
इत्यत्र अन्वयो न भवति, अपितु मिलितस्य मिलिते भवति।
अपितु तत्प्रत्ययत्वप्रत्ययार्थे विशिष्टे भवति। अत्रापि
भवति", इत्यत्र अत्रा-ग्रामयोः प्रत्यय (द्वन्द्व तस्मात्तान्नामूत
एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाऽभावात्, अपितु इत्यत्र इत्यत्रापि
इति प्रागेवाभिहितत्वात्।

"पचः पचेत्यन्यन्ति" इत्यत्र एकं पचो भावं कर्म,
तथा एकं च पचः "अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकामः" गौणं कर्म।
उभयोर्वाच्य शब्दयोः प्रत्ययमेवार्थेऽन्वयो न भवति, एकं
शेषेऽपि द्वन्द्वस्यापवादत्वेन तात्पर्यं एव भवतीति
नियमात्। अत एव उत्पत्तिभावेऽपि अपवादा भवन्तीति
(तदर्थेन भाष्ये)।

✓ निपातेतरत्वं यत तदविवक्षितत्वात्
द्वन्द्वो भवति। एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्न-
तत्रैव एकधर्मावच्छिन्ने अन्वय एव तात्पर्यं भवति)
यथा "घटवद्भूतलं छिनत्ति" इति स्थले घटत्वेन
एकधर्मोपस्थितत्वात्, वच्छिन्नत्वात् एकधर्मावच्छिन्न-
त्वावच्छिन्नत्वात्तत्रैव इत्यर्थः इतरत्वावच्छिन्न
त्वादैवान्वयाभावो भवति। इतीदं अत्रमते
को द्वन्द्व... ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

~~17~~ 18

॥ आरोपस्य लक्षणायां महर्षिगौतमसम्मतिं प्रदर्शयति ॥

सहचरण-स्थान-तादर्थ्य-वृत्त-मान-धारण-सामीप्य-योग-साधन-आधिपत्य इत्येतैः दशधाऽर्थैः क्रमशो ब्राह्मण-मञ्च-कट-राज-सक्तु-चन्दन-गङ्गा-शाटक-अन्न-पुरुषेषु तेषु स्वपदार्थेषु तेषां धर्मत्वाऽभावेऽपि तदुपचारात् आरोपारोपित-व्यवहारो भवति। स व्यवहारः तद्भिन्नत्वेऽपि च सम्भवः। आरोपनिमित्तमुद्दिश्य दशोदाहरणानि दृश्यन्ते।
यथा "यष्टीः प्रवेशय" इत्युदाहरणे स्थानादर्थात् मञ्चेषु स्थितेषु बालकेषु मञ्चत्वारोपो जातः। येन "मञ्चाः क्रोशन्ति" इत्ययमर्थो जातः। "वीरणेषु वयति" इति तृतीयोदाहरणे तादर्थ्यहेतुना कटे वीरणत्वस्यारोपो जातः। वीरणं कटार्थं वर्तते। अतस्तादर्थ्येन अर्थात् कटार्थत्वेनात्र कटरूपार्थे वीरणत्वस्यारोपो जातः। "अयं राजा यमः" इति चतुर्थोदाहरणे वृत्तेनार्थात् आचरणेन शासने यमत्वारोपो जातः। तात्पर्यं चैतत् यत् अयं राजा यम इव कोपवान्। "प्रस्थाः सक्तवः" इति पञ्चमोदाहरणे सक्तौ प्रस्थत्वमारोपितम्। आढकमानके सक्तौ प्रस्थमानेन परिमितः, तत्र प्रस्थ मानके यत् सक्तुमानं वर्तते, इतीत्थं मानेन अर्थात् परिमाणरूपहेतुना सक्तौ प्रस्थत्वस्यारोप इष्टः। "चन्दनं तुला" इति षष्ठोदाहरणे चन्दने तुलात्वस्यारोपो जातः। चन्दनं तुलया सम्मापितं भवति, अतस्तुलायां धारणेन चन्दने तुलात्वारोपो जातः।
"गङ्गायां घोषः" इति सप्तमोदाहरणे गङ्गापदार्थ एव सामीप्यहेतुना आरोपो दृष्टः, प्रवाहस्य तीरेण सह सामीप्यसम्बन्धात्। "कृष्णः शाटकः" इत्यष्टमोदाहरणे कृष्णगुणसम्बन्धेन शाटके कृष्णगुणस्य कृष्णत्वधर्मस्यारोपो जातः। "अन्नं प्राणाः" इति नवमोदाहरणे अन्ने प्राणत्वारोपो जातः; अन्नस्य प्राणसाधनत्वात्।

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.
CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi

॥ "अहं कुलस्य राजा" इति दृष्टान्तोदाहरणे प्रकृते राजत्वधर्मस्य आरोपोऽस्ति । अस्य प्रकृतस्य कुलाधिपतित्वात् । इतीत्थं सर्वत्र स्थलेषु आरोपस्वरूपं [illegible] स्थूलं भावयितव्यमिति विज्ञेयमिति । ——

न्यायवार्तिके उद्योतकरेण "यष्टिकाः प्रवेशय" इत्यत्र साहचर्यं यष्टिकापुरुषयोः सम्बन्धरूपः । तेन सम्बन्धेन यष्टिकावानिति अर्थेऽत्र प्रयोगो भविष्यति, न यष्टिकेति । अयन्तु न्यायेन गौणः प्रयोगोऽस्ति । आध्यारोपस्य बीजमत्र धर्मः रक्षणीयः । (हरदत्तमते — यथा न गौर्वाहीकोऽन्वेष्टव्यः, यष्टिकोऽपीति दीर्घत्वादिधर्मो बीजरूपे स्वीकार्यः । यदि यष्टी-धारित्वादं स्वरूपेण समवायोऽस्तीति ।

(हरदत्तमते — उपचारशब्दो गौणव्यवहार-परकः । सूत्रोपक्रमे एतादृशमेव व्याख्यातम् । अतो यष्टि-~~वहा(बोधकार्थनिमित्त~~ वहन(बीज)स्यार्थोपनिमित्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वक्तव्यम् । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं चेत् संयोगादिसम्बन्धरूपं तदा यष्टिकासम्बन्धिपुरुषार्थस्य बोधनाय "यष्टिमन्तान्" इति शब्दप्रयोगः कर्तव्यः, न यष्टिकेति ।

"यष्टिकावान्" इत्यर्थे प्रयोगो गौणत्वेन आरोपितः । प्रकृते आरोपितार्थे एव तात्पर्यं विद्यते । अतस्तत्र मनागपि यष्टिकोऽर्थो यष्टिकाशब्देन यष्टिकात्वजातिनिमित्तकः । — इत्यस्मिन् स्थितौ वाहनसम्बन्धयष्टिकायां समवेतं जाति-सम्बन्धसम्बन्धेन ब्राह्मणे आरोप्य ब्राह्मणोऽपि यष्टिका-शब्देन व्यवहृतः । इति न्यायवार्तिककारस्योद्योतकरस्याभि-मतमिति । गौर्वाहीक इत्यत्र तावत् जाड्यमान्द्यादि-रूपेण निमित्तेन आरोपितो गौः तेन वाहीकेऽपि बोध्यो जातः । एतद्वारा [illegible] नारोप्यते [illegible] गौः वाहीके अभेदबोधो जातः, न एव अभेदबोधस्तु [illegible] प्रयोजनम् । [illegible] वाहीकेऽभेदप्रत्ययेनैव बोध एव [illegible] भवति । अत एवास्मिन् [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

न गोत्वावच्छिन्नो वाहीकः इत्यनेन बोधेन [illegible]
जायते। तदनन्तरम् अर्थात् गोत्वावच्छिन्ने वाहीके इति बोधे
[illegible]। अर्थात् बोधोऽयम् उत्पद्यते [illegible]
[illegible]। अत एव "गौर्वाहीको जडः", वाहीको गवाभिन्नो
जडः, इति स्थले प्रतिबन्धकाभावो न भवति। यदि जडार्थी
लक्ष्यो भवेत् तदा पौनरुक्त्यं स्यात्। अत्र [illegible]
[illegible] लक्षणया [illegible] इति [illegible]
[illegible]। लक्षणया [illegible] लक्षणा इति गौणीवृत्ति-
रुच्यते। इत्यस्य [illegible] इति [illegible]
आह — यत्तु [illegible] वाहीकादौ गोत्वाद्यध्यव-
सायो गोगत[illegible] लक्षणा इति-
गौणीवृत्तिः [illegible]। गौर्वाहीक इत्यत्र [illegible]
[illegible] भवतीति [illegible]।

अथवा [illegible] पूर्वं लक्षणाजन्यबोधे एव
अभेदो भासते, गवाभिन्नो वाहीकोऽपि [illegible] (गवा-
भि)न्नवाहीके लक्षणा जाता। एतन्मते लक्षणया [illegible] बोधे
[illegible] नैव मन्यते, [illegible]
बोधस्य आहार्यत्वात्। आहार्यबोधे [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धकोऽपि [illegible] प्रतिबन्धको न भवतीति।

[illegible] इत्यस्य [illegible] — पर
[illegible] प्रवृत्तिनिमित्त [illegible] धर्म एव [illegible]
[illegible] विहाय [illegible]
[illegible] शब्देन लक्षणा [illegible] भवति।
[illegible] इत्यादिस्थले प्रवृत्तिनिमित्त[illegible]
आहार्य[illegible] एव लक्षणा[illegible] इति [illegible]।

[illegible] इति स्थले [illegible] — [illegible]
[illegible], इत्य
[illegible]
[illegible] प्रयोगेणैव [illegible] बोधो भवति
[illegible], [illegible] इति, [illegible]।

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.
CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अतः प्रकारोऽयं नोचितो नातीव, वस्तुतस्तु प्रकृतेऽयं विशेषपरिहारः
शब्दशक्तेः तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नबोधकत्वं ~~[illegible]~~ कुत्र निष्ठ-
ति। अतः आरोपस्य वीरभद्रादेव वक्तव्यत्वम्, तत्र परिवर्ता-
गतं वीर्यत्वं, वक्तृत्वं, वीरनत्वादि च। अत एव धर्मिवृत्तिग्राहक-
लेन एव भवेत्, ~~प्रवेश~~ तमेव प्रवेशयेत्, प्रवेशश्चात्र
~~[illegible]~~ इति। तत्र स्वतात्पर्यग्राहकशब्दप्रवेशो भवेत्, यो
हि यागादिक्रियारहितः, शूद्रोऽपि भवेत्, शान्तो दान्तश्चेति।
येनान्ततोऽपि शुद्धत्वादि इति ज्ञातव्यमाकलनीयम्। ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ यथा इत्थं परिवर्तनगतत्वबाधप्रसङ्गे
स्वादृश्यात् ब्राह्मणे तत्सादृश्यसम्बन्धेन परिवर्तनत्वारोपो
भवति एवमेव गौर्वाहीक इति ~~[illegible]~~ गोगतजाड्यादि-
धर्मसादृश्येन वाहीकस्यारोपितं गोत्वं स्वरूपं भानं जायते।
यदि वैयाकरणानां नाहर्यं तादृशारोपमङ्गीकृत्य
तदुपचारोऽनङ्गीकृत एव न घटते। तत्र तादृशरीत्या अन्यथा तेन
ज्ञानं न विवक्षति, इत्यनेन इदं गौणीलक्षणा निर्णीतेति।

॥ शक्यतावच्छेदकारोपरूपलक्षणामते "व्रीहीन्
प्रोक्षति" इत्यादिस्थलेषु निर्वाहप्रकारोपपादनम् ॥

"व्रीहीन् प्रोक्षति" इति, "व्रीहिभिः यजेत" इत्यादिस्थले प्रोक्षणं
न च विधिना क्रियते। इत्यादिस्थले अपूर्वसाधनीभूतानानां ता-
त्पर्यविषयतो व्रीहिपदेन व्रीहित्वरूपेणैव भानं भवति। इत्थं
व्रीहीणामभावे तत्प्रतिनिधिभूतनीवारे व्रीहित्वारोपस्य
आरोपितव्रीहित्वरूपेणैव ~~[illegible]~~ अपूर्वसाधनीभूतव्रीहित्वेन विधि-
त्वमिति - नीवारादेरपि तात्पर्यविषयतो भानं भवति, नापूर्वसाध-
नत्वरूपेण। यद्यपूर्वसाधनत्वावच्छिन्न अपूर्वसाधनत्वेन
लक्षणाऽङ्गीक्रियेत ~~[illegible]~~ तदा व्रीहिभिन्नानां यवादीनामपि
प्रोक्षणं प्राप्तं न विवक्षति, तेषामपि अपूर्वसाधनत्वात्।
यथा आरोपितव्रीहित्वरूपेण लक्षणामङ्गीकृत्य, तदा तादृशतात्पर्यवशेन
नीवारस्य ग्रहणं प्रतिनिधित्वे एव न विवक्षति, यवादीनां ग्रहणं न

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

भविष्यति । अतः सम्भवावच्छेदकीभूतत्वधर्मस्यारोप एव न भवाम: स्वल्पमन्तरं । नभसास्थले तत्र तादृशविशिष्टे सम्भवावच्छेदकधर्मस्यारोपो भवति । यथा नीलत्वधर्मके विशिष्टरूपे प्रवाहत्वरूपसम्भवावच्छेदकधर्मस्यारोपो भवति । यथा नीलत्वधर्मके विशिष्टरूपे प्रवाहत्वरूपसम्भवा-वच्छेदकधर्मस्यारोपो भवति । अतः वक्तव्यमस्तीति वचनं, वदनात् कुमुदं विमेति । मद्यादृविमेति नयनं, नयनाद्यः तनुद्भ्रमति" इति स्थले राहुत्वविशिष्टे तत्र रक्तत्वोपधर्मस्य आरोपं विधाय आरोपितरक्तत्वरूपेण राहुत्वविशिष्टस्य बोधेन ~~प्रवेश~~ कुमुदस्य भावस्योपपत्तिर्नैव भवतीति, ~~रक्तारोपेण~~ रक्तत्वारोपात् रक्तपदेन सम्भवाहस्या राहुत्वविशिष्टस्य बोधेन राहुदर्शने कुमुदस्य भावोपपत्तिर्भवति ।

रसगङ्गाधरे पण्डितराजजगन्नाथेन अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य वर्णनप्रसङ्गे इह रक्तत्वराहुत्वोभयधर्मविशिष्टरूपो बोधोऽङ्गीकृतः । ~~अविश्वसनीयत्वेऽनुभूतौ~~ अनुमतधर्मविशिष्टबोधोऽप्यस्य वक्तृ-मतानुसारं ~~बोधो~~ बोध एतादृशस्थले भवति, वस्तुतः नाविष्कृतमेतादृशं भवतीति । अत्र सङ्गतं वस्तुतो नाति, अपितु स्वरसतोऽयं वदनेन्दुः इत्येतादृशं स्मरणम् ।

"अस्तु उभयधर्मविशिष्टारोपबोधः पक्षे रक्तत्व-मारोपितम्, राहुत्वं वास्तविकमत एव विरोधो नास्ति । उक्तमिदं स्मरणम् यद् यदि रक्तत्वारोपे सति वस्तुता-स्त्येव "रक्तोऽपि नो राहुः" इत्येवादृशः बोधो भवति ।

~~सौजन्य~~

" "सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्रो राजा" इति वाक्यात् सौजन्यविशिष्ट चन्द्रिकासम्बन्धी यश्चन्द्रस्तदभिन्नोऽयं बोधो भवति । अभिन्नत्वेऽपि (तद्भिन्नाऽभावः) नामसम्बन्धे भेदेनाध्यवसायः कृतः । यस्मात् सौजन्ये रक्तचन्द्रिकायां भासितत्वात् राजा एव चन्द्र आरोपितः । न चन्द्रस्याभेदः इति प्रकृतस्य तात्पर्यम् । उभयत्र – यद्भेदः क्वचित् प्रतियोगित्वेन, क्वचिदनुयोगित्वेन गृह्यते तात्पर्यवशेन । अत एव प्रतियोगित्वे–

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

(गौणमुख्यनिरूपणम्) (ङ)

इत्यस्मिन् शब्दानां उभयविधत्वं (इति वाक्यपदे) भासते। इतीदं बाह्यार्थे
शब्दो भासमानत्वे सति शब्दो लोकेऽपि बाह्ये भासते। अस्मोभिरपि
मुख्यार्थस्य भासकत्वस्वरूपे, एवं च गौणार्थस्य भासकत्व-
स्य प्रतिपादने शब्दशक्तिविनिर्णयस्य चेतसि आरोपित-
त्वात् मुख्यं गौणं च भवति, इत्यर्थे वक्तव्यमस्ति
वचनम् इति वाक्यपदीयस्य भावः।

आचार्यः श्रीभर्तृहरिरप्याह —

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः।
निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य विद्यते॥१॥
सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः।
प्रसिद्धिभेदाद् गौणत्वं मुख्यत्वं चोपवर्ण्यते॥ —

अयं भावः — वैयाकरणा एवं शब्दस्यानेकार्थत्वं मन्यन्ते।
प्रयोगभेदात् निमित्तभेदात् अर्थस्य शब्दस्य भेदो नास्ति
सम्बन्धनिमित्तभेदात् तस्य सार्वार्थ्यं भवति सर्वार्थ-
बोधकत्वमनेकविधमेव गम्यते।

अनेको धर्मः इति निमित्ते। यस्य शब्दस्य सर्वार्थविनियोजन-
शक्तिः शब्दस्य प्रसिद्धिवशेन प्रसिद्धार्थबोधकत्व-
मुख्यार्थत्वं, एवमप्रसिद्धिवशेन अप्रसिद्धार्थबोधकत्वं
तस्य गौणार्थत्वमुच्यते।

इदमत्र — गौणस्य मुख्यार्थस्य वा बोधकः शब्द
एक एव, तथापि तत्रैव एकस्य शब्दस्य सर्वार्थप्रकाशने
सामर्थ्यं न भवति, प्रयोगे निमित्तस्य भिन्नत्वात्।

द्वितीयश्लोके "सर्वशक्तेः" इत्यस्यैव पदस्य व्याख्यानम्
"अनेकधर्मणः"। गो शब्दो गोत्वजाति विशिष्टार्थे प्रसिद्धो
जात्यन्तरेऽपि मुख्यः, वाहीकेऽपि गो शब्दः प्रसिद्धो नास्ति, अतो
गौणः। उभयोः शब्दयोरपि भावाभावौ। अत्र च यदि
शब्दस्य रूढितो शब्दार्थस्य निर्धारणात् यथेति चेत्
उच्यते — गो वाहीकः, वाहीके निमित्तात् रौढिकत्वात्।
अर्थभेदे विपर्ययेऽपि शब्दः स्वार्थं प्रत्यायकाः।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain, Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्ववादिनो वैयाकरणा गङ्गादिशब्दानि-
तेन वाहीकार्थे गोत्वमारोपयन्ति। शब्द द्वारा गोत्वस्यैव
अभिव्यक्तिर्बोधो भवति। 'गौः' इति स्थले मुख्यगोत्वस्य,
वाहीकार्थे आरोपितगोत्वस्य भानं भवति। शब्दस्य स्वरूप-
मेव प्रवृत्तिनिमित्तं भवति। अत्र पक्षे ~~[illegible]~~ गोशब्दः स्वरू-
पेण वाहीकार्थेऽपि प्रवृत्तो भवति। अतः भवत्यपि शब्दे-
~~[illegible]~~ स्वरूपेणैव बलेन गोशब्दः वाहीके बाधको भविष्यति।
'शब्दोऽर्थमात्रं विपर्यस्तम्' इति वाक्येऽर्थपदेन वि-
शेषणीभूतोऽर्थो ग्राह्यः, न तु अभिधेयो भवति। स्वार्थेऽपि
प्रवृत्तिनिमित्तभूतार्थे न शब्दो नियमेन तिष्ठतो वर्तते। एतदेव
प्रवृत्तिनिमित्तमेव शब्दस्य धर्मो भवति। अत एव शब्द एका-
र्थ एव भवति। इति उक्तश्लोकस्य तात्पर्यम्।
ननु यदि वाहीकार्थेऽपि गोशब्दस्य गोत्वरूपेण अर्थ-
बोधः शब्दार्थ एव गौः स्यात् गौर्वाहीक इत्यादिस्थले लक्षणा
(प्र० ३१) स्वीक्रियते किं फलम्? इति चेदुच्यते — तद्रूपप्रतीतिर्लक्षणा-
याः फलम्। अर्थात् वाहीके गोत्वधर्मज्ञानमर्थात् गोत्व-
धर्मो वाहीकेऽस्तीति ज्ञानं लक्षणायाः फलम्। तद्रूपता-
यास्तात्पर्यं गोगतजाड्यमान्द्यादिधर्मवत्त्वं वाहीके भासते
। यस्मात् वक्तुराशयः वाहीके जाड्यादिधर्मो भासते।
इत्थं प्रयोजनवत्याः गौणीलक्षणायाः फलं फलं ज्ञानम्।

भूतार्थस्य साक्षात्सम्बन्धमूलकारोपात् यथा
अर्थगतगुण इव गुणवत्त्वपरम्परासम्बन्धमूलकारो-
पो जघन्यः। अर्थात् प्रथम आरोपोऽपि जघन्यः, तद-
पेक्षयाऽयमपि जघन्य इति द्वयमप्यतिजघन्यो निम्नकोटिको
भवतीति। अतो गौणीलक्षणाऽपि जघन्या भवति।

परम्परासम्बन्धे गौणी लक्षणा नोपयुज्यते।
वाच्यत्वात्। अतः प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादि निरूपं ~~[illegible]~~ लक्षणया-
ऽपि मन्यते। शब्दार्थस्य प्रयोजनवत्त्वे [illegible] सम्बन्धो।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

नैव सम्भवति। गौणी लक्षणायां प्रयोजनं सम्बन्धानुपपत्तिर्वा
ऽपि प्रयोजनवत्त्वं गूढं लक्षणायां प्रयोजनं व्यङ्ग्यमिति वदति। इदं
तद् वाक्यप्रकाशकर्ता ग्रन्थे ऽवलम्ब्य।
तथा हि व्यञ्जनायां लक्षणामूलायां गङ्गायां घोष इति
स्थले गङ्गापदस्य तीरे लक्षणायां, शैत्यपावनत्वादिधर्मस्य प्रयोजनस्य
प्रतीतये व्यञ्जनावृत्तिः स्वीक्रियते। न च व्यञ्जनावृत्तिं स्वीकार
विना लक्षणयैव शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे तीरे ~~[illegible]~~
स्य ~~[illegible]~~ तीरे बोधनसम्भवात् व्यञ्जना व्यर्था। इति
वेन्न्याय्यम् — प्रयोजनस्य शैत्यपावनत्वादेः अपि यदि
लक्षणपदगङ्गाशब्दप्रतिपाद्यत्वे अनुमेयत्वे, प्रयोजनं तत्र
तस्य पदस्य लक्ष्यार्थस्य गङ्गापदस्य निर्देशासम्भवात्।
"गङ्गायां घोषः" इत्यादिस्थले तटे प्रतीयमानपावनत्वादि-
धर्मे गङ्गाशब्दस्य अप्रतिपादितत्वात्। एवं गङ्गापदनिष्ठ
लक्षणाद्वारेणापि प्रयोजनस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वं,
लक्षणायां मुख्यार्थबाधादिनियम ~~हेतो~~ हेतुत्वेन, अत्र
नियमस्य हेतोरभावात् लक्षणापि कर्तुं न शक्यते। यथा
गङ्गाशब्दे घोषस्य निवासार्थं मुख्यार्थस्य बाधितत्वेन तदर्थस्य लक्षणा भवति, तथैव यदि तटार्थेऽपि बाधितो
भवेत्, तत्र प्रयोजनमपि लक्षणया प्रतिपादयेत्, न च गङ्गा
पदस्य तटे मुख्यार्थः, न च तटार्थे बाधः। गङ्गापदार्थस्य
एव गङ्गाशब्दार्थतटस्य पावनत्वादिधर्मे सम्बन्धाभाव
सम्बन्धोऽपि नास्ति। एवं यथोक्तं पूर्वोक्तं प्रयोजनं
लक्षणान्तरेणापि प्रतिपादयितुं प्रयोजनान्तरं न ज्ञायते।
इत्यादि प्रयोजनं गङ्गापदार्थस्य सामीप्य-
सम्बन्धात् तीरे इति चेत्, पुनः गङ्गात्वविशिष्टस्य धर्मस्य तटवृत्ति-
त्वस्य तीरे आरोपरूपा लक्षणा इष्टा। लक्षणायां सत्यां-
अपि ~~शैत्यादिविषयप्रतीतेरभावेन~~ शैत्यपावनत्वादिधर्मप्रती-
तेरभावेन वस्तुतस्तात्पर्यविषयत्वेनैवाभिव्यक्तिः, अतएव
प्रयोजनस्य गङ्गापदार्थस्य तीरे अभेदप्रत्यायकत्वेन
व्यञ्जनावृत्त्युपयोगिता। ततः गङ्गापदार्थगतशैत्यपावनत्वादि-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शयस्य तोऽप्रतीतिर्गतिः। अयं च मार्गिकालङ्कारोऽनुवाद-
वादिभेदात् द्विविधः। अनुभवति ह्यप्रयोजनं प्रयोजनवि-
शिष्टतां लक्षणाङ्गीकारे। अनुभवति चायं मार्गिकालङ्कारो-
भावः तम्मात्र एव प्रोक्तः। तथा गौणप्रतीतिमतः पुनः लक्षणायां-
मपि यदि पदस्य सम्बन्धलक्षणाया वोज्यते तदा
स्वबोध्यं तत्र तद्वत्तायां इति च तद्बन्धसम्बन्धेन शैत्य-
पावित्र्यादिकमपि न विवक्षति। अथवा प्रयोजनविशिष्टतो-
दौ लक्षणाङ्गीकारे इति स्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रकारक-
ज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन तीरवृत्तिं न विवक्षति, तच्च पदस्य
सम्बन्धे पदस्य व्याप्तिर्यावत् स्वीकार्यं चेत्।
अत एव ज्ञानस्य विषयो द्विविधः, फलरूपं व्यङ्ग्यार्थ इति
विशेषोक्तिः पूर्वं लाघवात्। अन्यथा ज्ञानार्थस्य शैत्यपावनत्व-
व्यङ्ग्यत्वमनाहत्य निरुद्धलक्षणाङ्गीकारात्।

✓ नाऽत्र निरूढाऽभावः यत्र लक्षणायाः प्रयोजक-
शक्यसम्बन्धविषयत्वार्थं व्यञ्जनाद्यते: स्वीयसम्बन्ध-
व्यवहारस्य गवादिपदेषु व्यञ्जनाद्यते: गङ्गायां पा-
तित्यस्य वाचकत्वेन प्रयोगे गङ्गाप्रवाहस्य इति-
सूत्रेण द्वित्वाप्रतिषेधाङ्गीकारात् इति चेत्—
गौर्वाहीकः अग्निर्माणवकः इत्यादिस्थले तु
अग्न्यादिपदानां द्वित्वादिप्रयोगे गवाश्वयोः प्रत्यक्ष-
येन गवादिपदानां व्यञ्जनाद्यतेः गवादीनां यो-
गत्वेन गुणवाचकत्वेऽपि प्रवृत्ति निमित्तत्वेन पूर्वं
योगगुणवाचकत्वस्यैव पुंसः गुणवचनस्य इति
द्वित्वं भवेत्। तस्य स्थानीयतो विरोधो वर्तमान~~त्वेन~~
वर्तमानानां ज्ञानानामादिपदेषु जातिवाचकत्वं अतो गु-
णवाचकत्वाभावेन द्वित्वं नास्ति। अतः तस्य
सूत्रस्य ~~[illegible]~~ भाष्यादि विरोधो नास्ति।—
"गङ्गायां घोषः" इत्यादिस्थले यदि गङ्गायाः
अन्यतमं तीरं घोषोऽभिज्ञोऽस्ति तदा गङ्गापदार्थं विवक्षितं तीरस्य सं-
ज्ञायास्तेनस्याऽविच्छेदो भवति। तत्र लक्षणायां विना किं तत्र भिन्नम्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi

विधत्ते इतीदं वचो महर्षिणा गौतमेनोक्तम्) यत्र यत्र विहित-
स्यापि लोपं विधत्ते, तत्रैव प्रत्ययलक्षणं कार्यं स्यादिति अत्र
प्रत्ययलक्षणं भविष्यति, इतीदं 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रम् -
वक्तव्यमिति। प्रत्ययविषयोऽपि 'स्वौजसमौट्' इति
सूत्रस्य भाष्ये वर्णितोऽस्ति। यत्र ~~प्रकृति~~ प्रकृते रूपं प्रत्य-
यस्य लोपेनापि सुनादिना भवति तत्र इष्टम्, राजा,
इत्यादि स्थले प्रकृतिभागं विप्रत्ययस्य, राजादि रूपं
प्रकृतेः प्राप्तिः ~~श~~ शास्त्रबलेनैव भवति। लोपविधायकं सूत्र
मत्र प्रमाणमस्ति। अतः प्रत्ययलोपे सति प्रकृतिमात्रस्य
~~प्रत्ययार्थे~~ ~~प्रत्ययानेवम्~~ प्रत्ययार्थनिरूढार्थे, प्रकृति-
लोपे सति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थविशिष्टार्थेऽपि आकाङ्क्षी-
कृतिं वैयाकरणानां मतमवगन्तव्यम्/.

~~नेयार्थबोधन~~

नेयार्थाभिमतानां द्विरेफपदस्यैव आख्या-
(प्र)वृत्तत्वे योग्यानां स्वार्थबोधनाय स्वार्थबोधो-
जनकत्वोपपादनम् //

द्विरेफपदं रूढिशक्त्या भ्रमरबोधकम्। (भ्रमरत्व-
द्विरेफत्वाभिव्यञ्जकानामपि प्रतीतिस्तेन न भवति /
रेफद्वयरूपेण रेफवत्त्वेन इत्यवयवार्थप्रतीतिर्न भ-
वति। अपि तु रूढिशक्त्या भ्रमरत्वविशिष्टस्य प्रतीति-
र्भवति। नाऽत्र रेफद्वयवत्त्वं ... इत्येतादृशाव-
यवार्थः द्विरेफशब्देन न प्रतीतो भविष्यति, अपि तु
भ्रमरत्वजातिविशिष्टस्य प्रतीतिः रूढिशक्त्या भवति/ अथवा
योगरूढशक्त्या द्विरेफपदस्य द्विरेफवत्त्ववत्पदं भ्रमरत्वजाति-
-वती इत्यादि शाब्दबोधो भवति। तत्पदप्रतिपादितं रेफद्वय-
~~स्य भ्रमरत्वजातिविशिष्ट~~ स्य भ्रमरत्वजातिविशिष्टस्य-
के स्वप्रतिपादितत्वसम्बन्धेनारोपं कृत्वा रेफद्वयवत्त्वविशिष्टत्व
रूपेण भ्रमरत्वजातिविशिष्टस्य बोधो भवति/.

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अतो योगार्थमत्या वा रूढ्यर्थमत्या प्रसक्तस्य बोधेन प्रस-
क्तपर्यायेषु द्विरेफपदशक्तिबोधात् तथैव प्रतीतमिति।
तु वास्तविकापत्तिश्चापि द्विरेफपदेन प्रसक्तबोधो
भवति। अतो लक्षणा इत्येकैव पदं [illegible] विज्ञातमस्ति।
अथवा द्विरेफपदे रेफद्वयवर्णानुपूर्वीविशिष्टरेफद्वयवान्
प्रसक्तस्योपस्थितौ तत्पदार्थप्रसक्तनिष्ठधर्मतावच-
च्छेदकानुपूर्वीरूपेण प्रसक्तस्योपस्थितस्य भावे प्रसक्त-
बोधो न भविष्यति। न च यदि कथ्यते यत्र
द्विरेफपदेन लक्षणावृत्त्या प्रसक्तस्योपस्थितिर्भवति, अत-
स्तत्र लक्षितलक्षणायाः प्रवृत्तेरनावश्यकत्वमिति?
लक्षणया लक्षितलक्षणा लक्षितलक्षणेति कथ्यते।
तात्पर्यमिदम् — यत् द्विरेफपदेन लक्षितस्य प्रसक्तस्य पुनः
द्विरेफ[illegible]वाच्यत्वरूपेण [illegible] लक्षणा लक्षि-
तलक्षणा कथ्यते। प्रत्ययार्थेन निराकाङ्क्षबोधे प्रकृति-
प्रयोज्योपस्थिते [illegible] तात्पर्यं [illegible] यत्र
"द्विरेफं [illegible]" इत्यादिस्थले [illegible] द्विरेफ-
रूपप्रकृतिजायमानायोपस्थितिः तद्विषयीभूतस्य [illegible]
यो भवेत् — यथा [illegible] "प्रकृत्यर्थ[illegible] स्वार्थबोधक-
त्वं प्रत्ययानाम्" इति नियमस्यानुसारो भवति, द्विरेफ-
रूपप्रकृतिजन्योपस्थितिः प्रसक्तस्येति, तत्र [illegible]
[illegible] इति चेदुच्यते — यदुक्त-
नियमेन प्रकृतिजन्योपस्थितिः [illegible] प्रकृतिप्रयोज्यो-
पस्थितिः [illegible] अर्थात् [illegible]
ति~~प्रयोज्यो~~जन्योपस्थितिः [illegible] प्रकृतिप्रयोज्योपस्थि-
तिविषयीभूतार्थस्य [illegible] द्विरेफ[illegible] प्रकृतिप्रयोज्य
उपस्थिति[illegible]विशेषणस्योपस्थिति [illegible]विषयीभूतार्थे[illegible]
विशेषणार्थ[illegible] भविष्यति। अतो लक्षितलक्षणया
उपस्थित[illegible]विशेषण[illegible] स्वार्थ[illegible] प्रत्ययार्थबोध-
प्रत्ययेनैव भविष्यति, इत्यनेन [illegible] लक्षितलक्षणावृत्त्यैव निर्वा-
ह[illegible] भवति इति न्यायदर्शनवादिभिः [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

श्रुतिरिदं इति — एवं सति अन्वयबोध एव न भवेत्, द्विरुपदेन लक्षितस्य उपलक्षणस्य स्वप्रयोजनार्थत्वेन गन्तुर्विशेषस्य बोधः कथं भवेत्, उच्यते: ~~एकैक~~ एकैक शब्दोऽन्वयबोधजनको भवति इति सिद्धान्तस्य अनुरोधेनान्वये उपपादनया निर्वाहितत्वात्।

स्नाने प्रत्यवायदर्शनस्थलेऽपि मानसजप इव सूतके तात्कालिकोपायेन सूक्ष्मरूपेण शास्त्रविधानानुष्ठानं भवत्येवेति। अत एवोक्तं सूतकादौ मनसैव जपः, न जातु इति।

जपक्रियायां मन्त्राणां ~~उच्चा~~ स्वरूपस्य उच्चारण-दोष: स्पष्टतया भवति। अत एव सूतकादौ स्नानं तात्कालिकस्नानोपायदर्शनं ... त्वेन सूक्ष्मोच्चारणम् कथं क्रियते। स्मृतिषु एवमेव मानसोच्चार णमुच्यते। एवमेव च शास्त्रान्तरे हि —

सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम्।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्।
गायत्रीं (मनसा) उच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेदिति।

विष्णु मानसजपलक्षणम्—

जिह्वा यत्र स्पृशेन्नौष्ठौ न चलेत् ...
उच्चार्यते सा ... स उक्तो मानसो जपः॥

अयं भावः! — सूतकेऽपि जननाशौचे तथा मृतकेऽपि मरणाशौचे आमन्त्रकं = मन्त्रोच्चारणरहितं प्राणायामं कुर्यात्। तथा मार्जनमन्त्रान्: आपो हि ष्ठा मयोभुवः इत्यादिमन्त्रान् मनसोच्चार्य मार्जनं कुर्यात्। गायत्रीमन्त्रं मनसोच्चार्य सूर्याय भगवतेऽर्घ्यं दद्यात्।

अत्रापि मानसजपलक्षणं विविच्यते।

जिह्वा ओष्ठौ ~~अचलौ~~ अचलौ कृत्वा मनसा उच्चार्यते इति मानसजप इति। अत्र इत्यादिरूपे उच्यते इति पदप्रमाणम्, ... शुद्धौ वर्णोच्चारणमिति तत्र सूक्ष्मोच्चारणम्, मानसजपे सूक्ष्मोच्चारणमेव। अनेन एवात्र

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रूपेण इति "अग्निमीळे" इत्यादि विधिवाक्यप्रयुक्तो नास्ति।
तात्पर्यविषयो बोधो नात्र अपि उद्भवितुं ~~[illegible]~~ भवति
। अतश्च ... भवति। अग्निमीळे ~~इत्यादि इत्याद्यध्ययन~~ इत्यादिः
मन्त्राद्यर्थप्रयुक्तोऽनुष्ठानोपयुक्तबोधोऽस्ति। "गामानय"
इत्यादि" इत्यादिवाक्य [illegible] गामानय
इत्यादेः [illegible] बोधो [illegible] बोधो न भवति इति
अनुभवसिद्धः।

अयमर्थः — अतीतः (पूर्वोक्तः) अनागतः (
भविष्यत्काल [illegible]) [illegible], [illegible]
[illegible]

[illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

नैयायिकानां मतमितीदं यत् — स्वबोध्यपदवाच्यत्वेनार्थ-
न्वयेन द्विरेफपदं लक्षणावृत्त्या भ्रमरपदवाच्यविशेषमर्थं
बोधयतीति । स्वपदेन द्विरेफपदं, तद्बोध्यं भ्रमरपदं,
तद्वाच्यत्वं भ्रमरपदवाच्यविशेषे, इत्यनेन सम्बन्धेन
[illegible] लक्षणा इत्या [illegible] द्विरेफपदं भ्रमरपदलक्षकं
भवति, इति [illegible], [illegible]-
ति [illegible] द्विरेफपदं भ्रमरविशेषं बोधयति, ल-
क्षणावृत्तिस्तु [illegible] /
स्वबोध्यपदवाच्यत्व [illegible]
नास्ति, गौणीलक्षणा [illegible] लक्षणा [illegible]
[illegible] एव लक्षणाया: [illegible] / [illegible] लक्ष-
णावृत्तिविषये [illegible] इति /

इति लक्षणानिरूपणम्

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

व्यञ्जनानिरूपणम्

यस्तु बोद्धव्यादिवैशिष्ट्यज्ञानजन्योऽर्थबोधः स व्यञ्जना
विशेषो व्यञ्जना इति। पुनः शक्त्या (लक्षणया) वैशिष्ट्य-
ज्ञाननिरपेक्षाय बोधाय तज्जनकस्वरूपाद् अर्थाद् विरुद्धः
अथवा शक्यार्थविरुद्धो यो ध्वन्यर्थस्तु अनन्यथा (लक्षणाऽपि)
उभयविरुद्धो यो ध्वन्यर्थस्तद्विषयको न सम्भवात्
भवेत्।

अत एव निपातानां वाचकत्वं न तु द्योतकत्व-
मवच्छेदकत्वं भट्टोजिदीक्षितैः (नागेशैः) स्वीकृतम्।
क्वचित् उपसर्गे काव्ये पदेऽपि शब्देऽपि व्यञ्जकत्वमेव
द्योतकत्वम् (वैयाकरणमते वैयाकरणानामेव अत्र
स्वीकारोऽवश्यकः)

अयं विस्तारः (विधा) व्यञ्जना शब्द-तदर्थ-प्रकृति-प्रत्यय-
देश-वर्ण-रचना-चेष्टासु ध्वनिर्भवति इत्येतादृश स्वानुभवः।
अस्माकं वैशिष्ट्यज्ञानं विना विशेषबोधो न हि भवति।
अतः ध्वनि तद्वैज्ञान न भवति, तत्तु अन्य विविधं वर्तते।

न च यदि स्यात् यतः (शब्दार्थविषयज्ञानं भवति-
अभिहितान्वयवादे भवतीति नियमेन व्यङ्ग्यार्थबोधो भवि-
ष्यतीति, व्यञ्जनावृत्तिर्व्यर्थेति चेन्न। "गतोऽस्तमर्कः"
इति स्थले अनन्वयप्रयोजनार्थस्य इत्यर्थज्ञानः, तत्
स्वरूपस्य यदि भवेत्, तत्र सूर्यास्त इत्येतादृशो व्यञ्जनार्थो
भवेत्, तत्तु न भवति, किन्तु ~~इदं पदं~~ इदं वाक्यम्, इदं पदं
वाऽस्यार्थस्य वाचकं न लक्षकं वा स्यात्, किन्तु व्य-
ञ्जकमस्ति, एतादृश प्रमाणविरुद्धत्वात् (एव व्यञ्जना)
मं प्रमाणम्।

(व्यञ्जनायां) ध्यातव्यम् — यत्र शक्तिमूलकध्वनिर्भवति
१५८६ शक्तिमूला वा बोधजनकता शक्तिर्न भवति इत्यर्थः
यतः शक्यार्थविचारत्वात् पद-पदार्थविचारत्वम्। एवमेव
बोधजनकतायाः शक्तिर्नास्ति, तन्निर्वाहकत्वाभावेन
(लक्षणात्वमेव न भवति, उभयोः शक्तौ किन्तु विशे

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

यो व्यञ्जनात्मकं ~~[illegible]~~ मतम्, आत्मादि चेतनधर्मत्वम् एव, न पदपदार्थधर्मत्वम् इति। इत्येतदपि इदं बोधक मत— वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य ग्राहकमिति चेत् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धोऽस्माभिरभ्युपगम्यते। गङ्गायां घोषः इति स्थले शैत्यादि व्यञ्जनम्। पावनत्वादि शब्दोऽपि व्यङ्ग्यः। तस्य विशेष उद्बुद्धः तत् सम्बन्धस्य व्यञ्जनाभिप्रायः प्रकाश्यते, अतः प्रकाशकत्वेन तस्य विशेषोऽपि व्यञ्जनेत्युच्यते।

वस्तुतो गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा शैत्यत्वं शैत्यपावनत्वादिधर्मवत्तीरस्य लक्ष्यार्थे तत्र बोधश्च शैत्यादयस्तु व्यञ्जनावृत्त्या भवति, इत्यनेन गङ्गापदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसम्बन्धादनुभूयते। इदं च व्यञ्जना शाब्दी व्यञ्जना। व्यञ्जनायामेव बोधः शब्दजन्यत्वेन शाब्दबोधोऽप्यस्ति। ततः पावनत्वादि शाब्दबोधो द्वितीयव्यञ्जनयाऽवगम्यमानो भवति। तत्र यदि पुनः व्यञ्जना तत्र आर्थी व्यञ्जनेव भवतीति। अत एव शाब्दबुद्धिमर्थिकां विशेषयन्ति नाम इदं स्थानमिदानीं गङ्गायामस्ति आर्थव्यञ्जनात्वं विशेषणोपस्थितौ विद्यते इति

इति व्यञ्जनानिरूपणं समाप्तम्

श्रीः

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

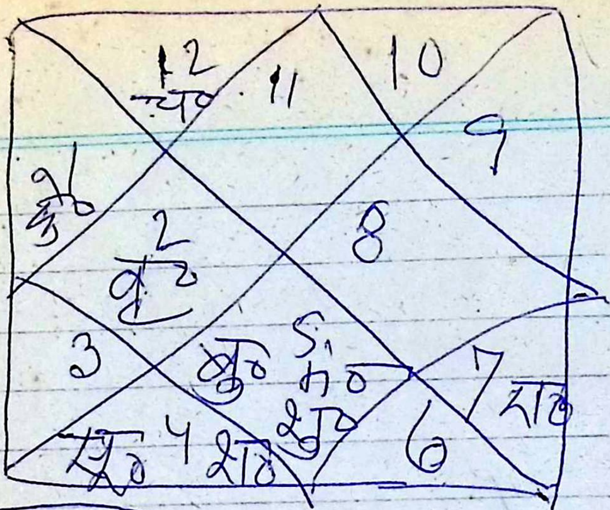

शुक्र की महादशा

श्रीकान्त शर्मा
५६, संगम विहार फेस-1

डी. डी. ओ. आफिस (नजफगढ़)

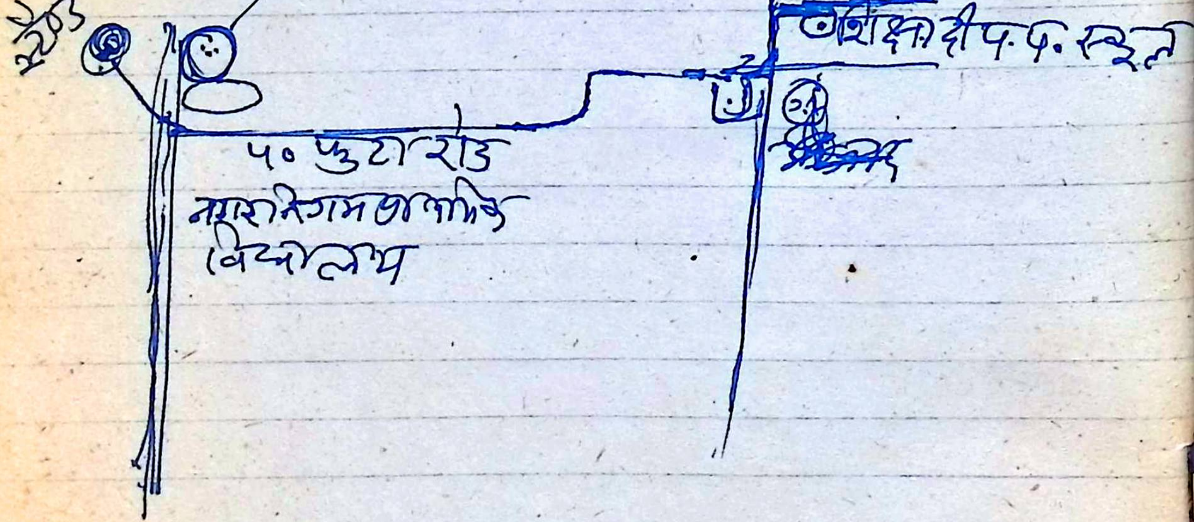

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection